

İbnü'l-Arabî ve İbn Teymiyye'nin Haberî Sıfatlar Konusundaki Yöntemsel Farklılıkları

The Methodological Differences of Ibn 'Arabî and Ibn
Taymiyya on The Issue of News-Related Attributes

Ömer TAY

Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam
Bilimleri, Tasavvuf Anabilim Dalı

Assoc. Prof., Bingol University Faculty of Islamic Sciences, Basic Islamic
Sciences, Department of Sufism, Bingol/Türkiye

o.tay21@hotmail.com ORCID: 0000-0002-1692-9143

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 08 Şubat/February 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 04 Haziran/June 2025

DOI: 10.53683/gifad.1635875

Atıf / Citation: Tay, Ömer. "İbnü'l-Arabî ve İbn Teymiyye'nin Haberî Sıfatlar
Konusundaki Yöntemsel Farklılıkları/ The Methodological Differences of Ibn
'Arabî and Ibn Taymiyya on The Issue of News-Related Attributes". *Gifad:
Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / The Journal of Gumushane
University Faculty of Theology*, 14/28 (Temmuz/July 2025/2:) 308-330

İntihal: Bu makale özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by special software. No plagiarism was detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/tr/pub/gifad> **Mail:** ilahiyatdergi@gumushane.edu.tr

Copyright© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Gumushane
University, Faculty of Theology, Gumushane, 29000 Türkiye. Bütün hakları saklıdır. / All
right reserved.

Öz

Allah'ın sıfatları meselesi, İslâm düşüncesinde tartışılan önemli konulardan biridir ve her kelâmî mezhep, bu sıfatları kendi metodolojisine göre yorumlamıştır. Bu çalışma, İbnü'l-Arabî ve İbn Teymiyye'nin haberî sıfatlar hakkındaki görüşlerini incelemeyi amaçlamaktadır. İbnü'l-Arabî, tasavvufî düşüncenin zirve isimlerinden biri olarak kabul edilirken, İbn Teymiyye, selefi düşüncenin önde gelen temsilcisi olarak tanınır. Makale, her iki düşünürün bu konuda ortaya koydukları farklı yaklaşımları ve bunların İslâm düşünce geleneği üzerindeki etkilerini analiz edecektir. İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf, kelâm ve felsefe alanlarından aldığı etkilerle geliştirdiği düşünceler, özellikle eserlerinden hareketle incelenmiş ve bu düşüncelerin İbn Teymiyye'nin görüşleriyle benzerlikleri ve farklılıkları vurgulanmıştır. Aynı şekilde, İbn Teymiyye'nin, özellikle sûfî düşüncesine yönelik eleştirilerinin izleri takip edilmiştir. Çalışmada, her iki müellifin Allah'a nispet edilen vech, yed gibi organlarla ilgili ve diğer haberî sıfatlar hakkındaki bakış açıları ele alınmıştır. Sonuç olarak, bu çalışma, İbnü'l-Arabî ve İbn Teymiyye'nin haberî sıfatlar konusundaki yaklaşımlarını karşılaştırarak, İslâm düşüncesinde sıfatlar meselesinin nasıl farklı biçimlerde ele alındığını göstermeyi hedeflemiştir. Elde edilen bulgular, her iki düşünürün aynı metodu takip ettiğini ancak farklı sonuçlara vardıklarını ortaya koymaktadır. İbnü'l-Arabî, haberî sıfatların te'vil edilmesi gerektiğini savunur ve bu yaklaşımıyla, Ehl-i Sünnet kelâmcılarının yöntemine benzer bir çizgide hareket eder. İbn Teymiyye ise selef ulemâsının metodunu benimsemiş ve te'vile gitmeden, Allah'ın sıfatlarını olduğu gibi kabul etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Haberî Sıfatlar, İstivâ, İbnü'l-Arabî, İbn Teymiyye.

Abstract

The issue of Allāh's attributes is one of the key topics discussed in Islamic thought, with each theological school interpreting these attributes according to its own methodology. This study aims to examine the views of Ibn 'Arabî and Ibn Taymiyya on the khabarî attributes (al-şifât al-khabariyya). Ibn Arabî, considered one of the peak figures in Sûfî thought, and Ibn Taymiyya, a prominent representative of Salafiyya thought, are analyzed in the context of their differing approaches to this subject and their impact on Islamic intellectual tradition. Ibn 'Arabî's ideas, developed through influences from Sûfism, theology, and philosophy, are examined, highlighting both similarities and differences with Ibn Taymiyya's views. Likewise, Ibn Taymiyya's critiques, especially of Sûfî thought, are explored. The study closely investigates both thinkers' perspectives on attributes such as the face and hand of Allāh, along with other khabarî attributes. In conclusion, this study aims to

demonstrate how the issue of attributes is approached in different ways within Islamic thought by comparing the approaches of Ibn 'Arabî and Ibn Taymiyya. The findings reveal that both thinkers followed similar methodologies but arrived at different conclusions. Ibn al-Arabî maintained that the divine attributes conveyed through revelatory texts should be subject to interpretive analysis (ta'wîl), aligning his approach with that of Ash'ariyya theologians within the Ahl al-Sunna tradition. By contrast, Ibn Taymiyya adhered to the methodology of the Salaf (the pious predecessors), rejecting metaphorical interpretation and affirming God's attributes as they are, without ascribing anthropomorphic meaning.

Keywords: Sûfism, Related Attributes, Arsh, Ibn 'Arabî, Ibn Taymiyya.

Extended Summary

In this study, we examined the approaches of Ibn 'Arabî and Ibn Taymiyya regarding the Scriptural attributes of God attributes ascribed to Allâh. The perspectives of both thinkers on the understanding of these attributes create a significant area of debate in Islamic thought. Ibn Arabî, in general, adopted a similar interpretation to the Ash'ariyya regarding Scriptural attributes of God attributes but demonstrated a different approach in certain cases. According to him, attributes should be regarded as symbols that express Allâh's absolute unity and power, and it is not appropriate to understand them in their direct apparent meanings. Ibn Arabî argues that to understand the Scriptural attributes of God attributes correctly, they must be interpreted metaphorically. He attempts to explain the metaphorical meanings of attributes like shape, face, eye, and hand, which appear in the hadîths and the Qur'ân, rather than their literal meanings. On the other hand, Ibn Taymiyya argues that the interpretation (ta'wîl) of the Scriptural attributes of God attributes would distort the meanings of the texts. According to his approach, these attributes should be accepted only in their literal meanings and should be free from any anthropomorphic comparisons. The difference between these two views creates an in-depth debate, especially regarding the acceptance of interpretation and the limits of the meanings of these attributes.

It is evident that both thinkers show respect for the fundamental teachings of Islam, but they offer different perspectives on the interpretation of these teachings. Ibn 'Arabî's more flexible and symbolic interpretation suggests that the attributes should be understood in a more personal and abstract way, whereas Ibn Taymiyya's strict adherence to the text advocates

for the acceptance of the attributes in their unambiguous literal sense. Ibn Taymiyya argues that the names and attributes ascribed to Allāh should be accepted as they are presented by Allāh Himself and as reported by the Prophet Muhammad. This view reflects Ibn Taymiyya's adherence to a Salafiyya approach, which accepts the attributes in their literal meanings.

According to Ibn Taymiyya, the attributes and actions of Allāh mentioned in the Qurān and authentic hadīths should be understood solely in their apparent meanings, without any interpretation or metaphorical explanation. He emphasizes that these attributes must be accepted without distortion or metaphorical interpretation. If these attributes were to be interpreted, it would constitute a distortion of the texts. According to Ibn Taymiyya's methodological approach, Allāh's attributes cannot be compared to those of creatures. He states that Allāh's attributes are entirely different and exalted beyond the attributes of creation. Moreover, Allāh's attributes should not be understood in the same way as the qualities of material entities that humans can perceive. This approach serves as a warning to prevent the human mind from forming incorrect beliefs and erroneous conclusions about Allāh. The issue of God's attributes is one of the most debated topics in Islamic thought, and each theological school has interpreted these attributes 311 according to its own methodology.

This study aims to examine the views of Ibn Arabī and Ibn Taymiyya regarding the Scriptural attributes of God (akhbari) attributes. While Ibn 'Arabī is considered one of the peak figures of Sūfism, Ibn Taymiyya is recognized as a leading representative of Salafiyya thought. The article analyzes the different approaches both thinkers presented on this topic and their impact on the tradition of Islamic thought. Ibn Arabī's ideas, influenced by Sūfism, kalām, and philosophy, are explored, particularly through his works, highlighting the similarities and differences between his views and those of Ibn Taymiyya. Similarly, Ibn Taymiyya's critiques, especially of Sūfī thought, are traced. The study will delve into both thinkers' perspectives on the organs attributed to God, such as vech (face) and yed (hand), as well as other Scriptural attributes of God attributes.

In conclusion, this study aims to demonstrate how the issue of divine attributes has been addressed in different ways within Islamic thought by comparing the approaches of Ibn Arabī and Ibn Taymiyya. The findings show that while both thinkers followed similar methods, they reached different conclusions. Ibn 'Arabī advocates for the ta'wīl (interpretation) of Scriptural attributes of God attributes and, with this approach, follows a methodology

similar to that of Ahl al-Sunna theologians. Ibn Taymiyya, on the other hand, adopts the methodology of the early Salaf scholars, accepting the attributes as they are, without resorting to ta'wîl, and maintaining that God's attributes should be accepted as stated in the Qur'ân and the Sunna of the Prophet without altering their apparent meanings. Moreover, the study provides a framework for examining how the approaches of these two thinkers toward the scriptural attributes can be related not only to classical debates, but also to the ongoing discussions within contemporary Islamic thought along the Salafî-Sufi spectrum. In this context, the analysis offers insights that may contribute to modern theological discourse and contemporary interpretations of the issue.

Giriş

Tevhid meselesinde dikkat edilmesi gereken mühim meselelerden biri de haberî sıfatlardır. Bu sıfatlar, yüce Allah'a cismanî uzuv ve özellikler atfetmesi nedeniyle, zâhiren tevhidin anlamıyla çelişiyormuş gibi görünebilir. Çünkü tevhidin anlamlarından biri, Allah'ın cevher, cisim ve araz olmaması ve dolayısıyla herhangi bir cismanî unsur ve özelliğe sahip olmamayı ifade eder. Bu sıfatlardan bazıları, ayn, vech ve yed gibi yüce Allah'ın zâtıyla doğrudan ilgiliyken; diğerleri, nüzûl, istivâ ve meci (geliş) gibi hem Allah'ın ————— 312 zâtı hem de fiilleriyle ilişkilidir.¹ Sahâbe ve onları takip eden selef, Allah'ın sıfatlarının Kur'ân ve sünnette belirtilen şekilde olduğunu kabul etmiş ve bu konuda teşbih ve tecsîme düşmemeye önem verdiği gibi te'vil yapmaktan da sakınmıştır. Onların yaklaşımı, Allah'ın kendisi için belirlediği sıfatlarla tanımlamaktır. Bu, hem nefiy (reddetme) hem de isbat (kabul etme) açısından Allah'ın kendisi hakkında kabul ettiği hakikatleri onaylamak, O'nun reddettiği şeyleri ise kabul etmemek anlamına gelir. Başka bir deyişle Allah'ın kendisi hakkında doğruladığı sıfatları, keyfiyetlendirme, benzetme, değiştirme veya işlevsizleştirme gibi hatalardan kaçınarak olduğu gibi kabul etmektir.² Bu konuda Cehm b. Safvân (ö. 128/745-746), Allah'ın isim ve sıfatlarıyla ilgili âyetlerin ilk te'vilini yapan kişidir. Zira Cehm b. Safvân'a göre, yüce Allah'ın kendisini tarif ettiği âyetlerin zâhirî anlamları teşbih içerir; yani bu âyetlerde belirtilen sıfatlar, yaratılmışların sıfatlarına benzetilir. Bu nedenle sıfatlarla ilgili âyetlerin te'vil edilmesi gerekmektedir. Cehm b. Safvan tarafından geliştirilen bu görüş, Mu'tezile ekolu tarafından da

¹ Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid* (İstanbul: Nun Yayınları, 1995), 165.

² Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Kitabü'l-Esmâi ve's-sıfât* (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 2/21.

benimsenmiştir. Nitekim Mu'tezile, yüce Allah'a atfedilen istivâ, vech, ayn, yed ve nüzûl gibi haberî sıfatları mecaz olarak değerlendirip, bu terimleri zât, kudret, nimet, hâkimiyet, rahmet, ilim gibi anlamlarla te'vil etmişlerdir.³ Ehl-i Sünnet anlayışının kurucu iki okulu olan Eş'arî ve Mâtürîdîler ise haberî sıfatların yorumlanması gerektiğini benimsemişlerdir.⁴ Bu doğrultuda halef ulemâsı da haberî sıfatları yorumlamaktan kaçınmamış ve bunu iki temel gerekçeyle savunmuşlardır. Birinci gerekçe, Mücessime ve Müşebbihe mezheplerinin, haberî sıfatlar üzerinden Allah'ın zatına uygun olmayan yanlış anlayışlar ortaya koymalarını engellemektir. Böylece, tevhid inancının temelini oluşturan tenzih ilkesi korunmuş olur. İkinci gerekçe ise Kur'ân'ın anlaşılacak amacıyla indirildiği gerçeğidir. Kur'ân'daki müteşabih âyetlerin doğru bir şekilde anlaşılması ancak te'vil yoluyla mümkün olabilir. Bu sebeple, te'vilin yapılması, Kur'ân'ın mesajının doğru şekilde kavranabilmesi için gerekli görülmüştür.⁵

Bu genel açıklamadan sonra çalışmada, İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ve İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) eserleri temel alınarak, haberî sıfatlar konusundaki görüşlerinin analizi gerçekleştirilecektir. Bu analiz sayesinde, her iki düşünürün bu konudaki yaklaşımlarının belirgin farklılıkları ve ortak noktaları ortaya konacak ve onların teorik çerçevelerinin çizdiği sınırlar tespit edilmeye çalışılacaktır. İbnü'l-Arabî, tasavvufî düşüncenin önemli şahsiyetlerinden biri olup, Eş'arî ve Mâtürîdî ekollerine yakın bir yaklaşım sergilemiştir. İbn Teymiyye ise selefi düşüncenin önde gelen savunucusudur ve İbnü'l-Arabî'nin görüşlerine karşı sert eleştirilerde bulunmuştur.⁶ İki düşünürün, Allah'ın sıfatları konusunda benimsedikleri farklı bakış açıları, hem İslâm düşüncesinin gelişimini hem de bu konuda yapılacak araştırmaları derinden etkilemiştir. Araştırmanın yöntemi, her iki düşünürün eserleri temel alınarak haberî sıfatlar konusundaki görüşlerinin karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilmesidir. Çalışma, bu iki büyük âlimin teorik çerçevelerindeki

³ Ebü'l-Hasen Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfü'l-Musallîn*, çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın (İstanbul: Kalcı Yayınları, 2005), 271.

⁴ Cemâluddîn el-Kâsimî, *Tarihü'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1979), 14; Mehmet Ali Biçer, *İbn Teymiyye'nin Uluhiyyet Anlayışı* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2011), 83.

⁵ Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, 175.

⁶ Mahmud Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/493; Mehmet Kubat, "İbn Teymiyye'nin İbn Arabî Eleştirisi", *Birey ve Toplum Dergisi*, 9/2 (2019), 224. Süleyman Uludağ, *bn Teymiyye*, *İbn Teymiyye Külliyyatı'nın Girişi* (İstanbul: Tevhit Yayınları, 1986), 7; Faruk Sancar, "Bağnaz Bir Selefi Mi Endişeli Bir Entelektüel Mi? (İbn Teymiyye'nin Eleştirel ve Reaksiyoner Karakteri Hakkında)", *Dini Araştırmalar* 18/46 (15-06-2015) (15 Haziran 2015), 103-104.

farklılıkları ve benzerlikleri ortaya koyarak, İslâm düşüncesindeki haberî sıfatlar tartışmasının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamayı hedeflemektedir.

1. Allah'a Ait Haberî Sıfatların Te'vili: İbnü'l-Arabî ve İbn Teymiyye'nin Yöntem Karşılaştırması

Kur'ân-ı Kerim ve hadislerde yer alan, yalnızca sem' ve haber yoluyla bilinen ilâhî sıfatlara haberî sıfatlar denir. Başka bir ifadeyle bu sıfatlar, varlıkları yalnızca naslardan öğrenilebilen sıfatlardır. Bu sıfatlar, zâhirî anlamlarında Allah hakkında kullanıldığında benzerlik (mümâselet ve müşâbihât) izlenimi uyandıran sıfatlar olup, örneğin istivâ, yed, ayn ve vech gibi sıfatları kapsar. Bunlardan bazıları Cenab-ı Hakk'ın zâtıyla, bazıları ise fiilleriyle ilgili sıfatlardır.⁷ İbnü'l-Arabî'ye göre, ilâhî isim ve sıfatlar Allah'a ait olan nispetlerdir, yani bir tür ilişki veya izafet anlamına gelirler. O, bu izafetlerin zaman ve mekândan bağımsız olduğunu ve Allah için zaman ve mekân kavramlarının geçerli olmadığını belirtir. Ona göre, bu izafetlerin zihnin haricinde bir gerçekliği yoktur; yani, bunlar sadece zihinsel bir düzeyde var olan itibârî bir durumdur.⁸ İbnü'l-Arabî, "itibârî nispetler" olarak adlandırdığı isimleri doğrudan "zât" ile ilişkilendirmekten kaçınır. Onun sistemine göre, "merhaleler/hazerât" adını verdiği aşamalar olduğu için, zât makamında Allah'ın hiçbir ismi veya sıfatı bulunmaz; bu mertebede Allah her çeşit sınırdan arınmış ve mutlaklıktır. İsimlerin ve sıfatların Allah'ın zâtına ilişkilendirildiği nokta, "ulûhiyet" mertebesidir. Bu mertebe, yüce Allah'ın mahlûklarla ilişki kurduğu bir geçiş noktasıdır. Başka bir deyişle, ilâh ve me'lûh bağlantısının kurulduğu, yüce Allah'ın kendisini kullarına açığa çıkardığı ancak zâtını ulûhiyet perdesiyle gizlediği bir aşamadır. Bu şekilde, Allah, isimler aracılığıyla kendisini açığa çıkararak kuluna bilgi verirken, aynı şekilde bu isimlerle zâtını gizler. Çünkü kullara bu isimlerin ötesine geçme yetkisini vermemiştir.⁹ İbnü'l-Arabî'nin bilgi nazariyesi, kelâmcılar ve felsefecilerin yaklaşımlarından farklıdır. O, Kur'ân ve hadisleri birinci dereceden bilgi kaynağı olarak kabul etmekle birlikte, âyetleri te'vil etmek ve hadisleri değerlendirme konusunda kendine has bir yaklaşım benimsemiştir.

⁷ Ömer Aydın, "Haberî Sıfatları Anlama Yolları", *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 1 (16 Nisan 2012), 133.

⁸ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* (Beyrût: Dârul-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 3/166-167; Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Reddû me'âni'l-âyâtü'l-müteşâbihât ilâ me'âni'l-âyâtü'l-muhkemât* (Beyrût: Nadi Kütübü'l-Arabiyye, 1911), 5, 6.

⁹ Muhyiddin İbn Arabî, *Kitâbu ankâu müğrib* (Kahire: Mektebetü Muhammed Ali, ts.), 27; Cağfer Karadaş, "Muhyiddin İbn Arabî'nin İtikâdı", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* İbnü'l-Arabî Özel Sayısı/21 (2008), 73.

İbnü'l-Arabî, Kur'ân'ın akılla yorumlanmasını reddeder. Bu yaklaşımının, İbn Hazm'ın etkisiyle ilişkilendirilebileceği söylenebilir, çünkü İbn Hazm da benzer şekilde, metinlerin zâhirî anlamlarının dışına çıkılmasını eleştirmiştir. Ancak bu reddetmenin düşünce üretiminde sınırlı bir alan yaratacağının farkındadır. Bu nedenle İbnü'l-Arabî, bu sınırlı mecraı aşmak için Kur'ân'da 'mecazî' bir ifade bulunmadığı, bu yüzden onda geçen her kelimenin uzak yakın tüm anlamlarının 'hakikî' olduğu görüşündedir.¹⁰ Bu şekilde, "aklî te'vîl" yerine "lugavî te'vîl"i tercih eden İbnü'l-Arabî, sözcüğün hakikî manasından mecazî anlamına gitmek yerine, bir sözcüğün manalarından herhangi birini tercih etmek anlamına gelen bir yaklaşım benimser.¹¹ Bu şekilde, ismini koymaksızın te'vîl yapar. Hassaten müteşâbihât meselesinde, kelâmcıların ulaştığı sonuçlara benzer sonuçlara varır. İbnü'l-Arabî, teşbih içeren ifadelerle dair âlimlerin görüşlerini aktarırken, Mücessime ve Muattıla gibi itikadî bakımdan batıl sayılan fırkalar dışındaki tüm ehl-i sünnet âlimlerinin ve keşif ehli sûfîlerin ortak kanaatine dikkat çeker. Buna göre, Hakk'ın mahlûkata ait sıfatlarla nitelenmesi, O'nu sınırlandırma ve teşbih anlamı taşıdığından, bu tür ifadelerin lafzî anlamlarıyla kabul edilmesi mümkün değildir. Bu nedenle, bu tür nassî ifadeler, Hakk'ın zatına layık olacak biçimde tenzih ve takdis anlayışı çerçevesinde yorumlanmalıdır. İbnü'l-Arabî'ye göre, teşbih izlenimi veren bu tür beyanlar, doğrudan İlahî Zât'a isnad edilemez; bilakis, muhatapların anlayış seviyelerine uygun olarak ifade edilmişlerdir.¹² İbnü'l-Arabî'nin haberî sıfatları yorumlama konusunda, Ehl-i sünnet kelâmcılarının yaklaşımına benzer bir yöntem izlediği söylenebilir. Bu benzerlik, özellikle sıfatların anlamları ve Allah'ın sıfatlarıyla olan ilişkilerine dair tartışmalarda bariz bir şekilde görülmektedir. İbnü'l-Arabî, hadislerde ve Kur'an'da zikredilen sûret, vech, ayn ve yed gibi sıfatların hakikî anlamlarını değil, bunların mecazî veya sembolik anlamlarını ortaya koymaya çalışır.

İbn Teymiyye'ye göre ise sıfatların te'vîl edilmesi, Allah hakkındaki nasların sunduğu bilgileri farklı anlayışlara yönlendirdiği için tahrif sayılır. Naslarda geçen sıfatlar, sanıldığı gibi te'vîl gerektiren teşbih veya teccîm unsurları içermez. Allah'ın bazı sıfatları için kullanılan kelimeler, insanların nitelikleriyle benzer terimleri içerse de bu benzerlik yalnızca lafzî bir aynılıktır. Örneğin, Allah'ın "vücûd" sıfatı hakikî anlamda mevcutsa, kulun

¹⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 1/253; Çağfer Karadağ, "Kelâmcıların İbn Arabî Düşüncesine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 89.

¹¹ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 1/98.

¹² İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 1/91.

da hakikî anlamda “vücûd” sıfatına sahip olduğu ifade edilir. Ancak, bu ortaklığa rağmen, Allah ile kul arasında asla bir benzerlik kurulamaz. İlahi sıfatlar için kullanılan kelimeler, insanların sahip olduğu niteliklerden tamamen farklı mahiyetlere sahiptir ve sadece Allah'ın sıfatlarının gerçek anlamını ifade etmeye yönelik olarak kullanılır. İbn Teymiyye'ye göre, Kur'ân ve hadislerde Allah'a atfedilen kelâm ve basar gibi sıfatlarla ilgili olarak kelâmcılar arasında herhangi bir teşbih tehlikesi bulunmadığından, “vech”, “yed”, “istivâ”, “nüzü'l”, “ayn” vb. sıfatların da İslâm'ın genel sıfat anlayışından ayrı tutulmaması gerekir. Zira bazı sıfatların kabul edilip bazılarının yalnızca varsayımsal bir teşbih endişesiyle te'vil edilmesi, tutarsızlığa yol açar.¹³ İbn Teymiyye, Allah'ın isimleri ve sıfatlarını konu edinen âyet ve hadisleri olduğu gibi aktarır ve Allah'a ait tüm sıfatları te'vil etmeden benimser. Bu bağlamda, “sevgi”, “kıзма”, “rıza”, “konuşma”, “vech”, “yed”, “istivâ”, “nüzü'l”, “ayn” vb. sıfatları, âyet ve hadislerde belirtildiği şekilde kabul eder. Ancak, bu sıfatları uygun görürken, Allah'ın isimleri, sıfatları ve fiilleri hakkında hiçbir yaratığa benzemediğini özellikle vurgular. İbn Teymiyye'ye göre, haberî sıfatların te'vilini yalnızca Allah bilir. Bu nedenle âyet metinlerini olduğu gibi bırakmak en güvenilir yoldur. Bu görüş, selef-i sâlihîn anlayışına dayanmaktadır ve metinlerin zâhirî anlamlarının korunmasını savunur.¹⁴

İbn Teymiyye'nin haberî sıfatlar konusundaki yaklaşımını genel olarak iki temel esas üzerinden değerlendirmek mümkündür: Birincisi, İbn Teymiyye, Kur'ân ve hadislerde bulunan tüm ilâhî sıfatları tasdik eder ve onları zâhirî anlamlarıyla olduğu gibi anlar; te'vil etmez. Akıl tarafından çelişkili görünen ya da akıl ile uyumlu olabilmesi için Kur'ân ve sünnetin aklın hükmüne tabi olması gerektiği düşüncesine karşı çıkar. Ona göre, bu tür sıfatların en doğru anlaşılma yolu, onları olduğu gibi kabul etmektir. İkinci olarak, İbn Teymiyye, Kur'ân ve hadislerin zâhirî anlamlarının yüce Allah'ı yaratılmışlara benzetmeyi veya O'nu bir cisim olarak kabul etmeyi gerektirmediğini ifade eder. Kur'ân ve hadislerde Allah'a atfedilen sıfatlar, mahlûkların sahip olduğu sıfatların cinsinden değildir. Bu sıfatlar ve halleri, Allah'ın yüce zâtına uygun olup, O'nun tenzih ve birliğine zarar

¹³ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ* (Mısır: Dârü'l-Vefâ, 2005), 3/4-25.

¹⁴ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Der'u't-Tearudi'l-Akl ve'n-Nakl* (Riyad, 1979), 1/264; Biçer, *İbn Teymiyye'nin Uluhiyyet Anlayışı*, 86; Abdurrahman b. Salih, *Mevkifu İbn Teymiyye mine'l- Aşâire* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1995), 272; Berat Sarıkaya, *İslâm Düşüncesinde Tevhid – İbn Teymiyye Örneği* – (İstanbul: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013), 99-101.

vermemektedir. İsim benzerliği, iki şeyin hakikatlerinde de benzer olduğu anlamına gelmez. Din, yüce Allah ile yaratılmışların aynı isimdeki sıfatları almasını değil, bu sıfatların hakikatlerinin benzememesini kabul eder. Allah'ın sıfatlarının hakikatleri, mahlûklarinkilerden tamamen farklıdır.¹⁵ İbn Teymiyye'ye göre, yüce Allah'ın zâtı ve sıfatlarının hakikatini anlamada bir metod hatası yapılmaktadır. Ona göre, yüce Allah'ın sıfatları hiçbir şekilde yaratılmış varlıkların nitelikleriyle karşılaştırılmaz; çünkü Allah'ın sıfatları, yaratıklarinkilerden tamamen farklıdır ve yaratıkların nitelikleri O'na ait olamaz. İbn Teymiyye, Allah'ın duyu organlarıyla algılanabilen maddi varlıklar gibi anlaşılmaya çalışıldığını ve O'nun hakkında, mekân işgal eden, muayyen bir süre zarfında mevcûd olan, cins ve nev'i olan, cevher ve arazlardan oluşan diğer yaratılmışlar gibi bir araştırma yapılmak istendiğini belirtir. Bu yanlış metodolojik yaklaşım ise insan zihnini, Allah hakkında hatalı inançlara ve yanlış sonuçlara götürmektedir.¹⁶

Neticede bu iki farklı yaklaşım, İslâm düşüncesinde ilâhî sıfatların nasıl anlaşılacağı konusunda önemli bir tartışma alanı oluşturur. İbnü'l-Arabî'nin görüşü, sıfatların yüce Allah'a ait mutlak gerçekliğinin insanlar tarafından yalnızca zihinsel bir çerçevede anlaşılabileceğini öne sürerken, İbn Teymiyye, metinlerin zâhirî anlamlarının doğrudan kabul edilmesini ve bu sıfatların insan nitelikleriyle karıştırılmamasını vurgular.

2. İbnü'l-Arabî ve İbn Teymiyye'nin Tevhid Anlayışında Azalarla İlgili İlâhî Sıfatlara Yaklaşımları

İbnü'l-Arabî, diğer müteşâbihlerin anlaşılmasında “sûret” teriminin kapsayıcı bir isim olduğunu ve bu nedenle öncelikle bu terimin yorumlanması gerektiğini savunur. Ona göre, bazı hadis metinlerinde açıkça Allah'a sûret isnad edildiğini ancak bu tür hadislerin müteşâbih rivayetler arasında yer aldığını ve bu yüzden anlaşılabilir bir şekilde yorumlanabilmesi için muhkem âyet ve hadislerle başvurulması gerektiğini belirtir. Nitekim İbnü'l-Arabî, bu bağlamda hadiste geçen “sûret” terimini “amel” olarak yorumlar. İbnü'l-Arabî'ye göre, bu tür müteşâbih lafızların kullanılmasının amacı, muhatabın daha iyi anlaması içindir. Arap dilinde bu tür ifadelerle sık sık rastlanır. Bu yüzden bu tür ifadelerin zât ve hakikî anlamda değil uygun bir şekilde yorumlanması en doğrusudur.¹⁷ İbnü'l-Arabî, “Allah'ın Âdem'i

¹⁵ Muhammed Ebu Zehra, *İmam İbn Teymiyye*, çev. Nusreddin Bolelli- Vecdi Akyüz- Adil Bebek-Mehmet Erdoğan- Veli Kayhan (İstanbul: İslamoğlu Yayıncılık, 1988), 21-22.

¹⁶ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 3/30.

¹⁷ Muhyiddin İbn Arabî, *Reddû'l-müteşâbih ile'l-muhkem mine'l-âyâtî'l-Kur'âniyye ve'l-ehâdîsî'n-nebeviyye* (Kahire: Alemü'l-Fikr., 1977), 127.

kendi sûretinde veya Rahmân'ın sûretinde yarattı."¹⁸ hadisine de atıfta bulunarak, buradaki "sûret" kavramının, Allah'ın insanı kendisine ait bazı isim ve fiillere mazhar kılması şeklinde anlaşılması gerektiğini savunur. Zira ona göre kâinatın tek sahibi Allah tarafından vazifelendirilen insanın, Allah'ın sûretinde yaratılmış olmasını teşbih ve tecsîme düşmeden bu şekilde te'vil etmek tutarlı görülmemektedir.¹⁹ Neticede İbnü'l-Arabî, âyetlerde ve hadislerde Allah'a nispet edilen sûretin hakikî anlamda değil, yorumlanarak anlaşılması gerektiğini savunur. Yani, ona göre bu tür ifadelerin doğrudan zâhirî anlamıyla değil, derinlemesine bir yorumlama ve anlama süreciyle ele alınması gerekmektedir.

Kur'ân ve sünnette Allah'a "vech" sıfatının da izafe edildiği görülür. "Vech", Arapça'da yüz veya yüzey anlamına gelir.²⁰ İbnü'l Arabî, "O gün Allah'ın vechi hariç her şey helak olacaktır."²¹ âyetinde geçen "vech" terimini, tevhid nuru olarak yorumlar. İbnü'l-Arabî, bu yaklaşımını savunmak için Peygamber efendimizin "Kendisiyle karanlıkların aydınlandığı vechinle/nurunla sana sığınıyorum"²² şeklindeki duasını delil olarak gösterir. Benzer şekilde, "Nereye yönelirseniz yönelin Allah'ın vechi oradadır."²³ âyetinde geçen "vech" kelimesini de bu minvalde yorumlar. Ancak her âyete bu şekilde yaklaştığını söylemek mümkün değildir. Zira bazı âyetlerde geçen "vech" kelimesini farklı yorumladığı görülmektedir. Örneğin, "Biz size ancak Allah'ın vechinden dolayı rızık veririz."²⁴ ve "Sadece ve sadece yüce Rabbinin vechini ister."²⁵ âyetlerinde geçen "vech" teriminin ihlâs manasında olduğunu ifade eder. Ona göre, İslâm şeriatının esası tevhid nuruyla ilişkilidir ve bunun mazharı ise ihlâstır.²⁶ Yani, bu âyetlerde Allah'ın vechi, samimiyet ve bağlılık anlamında anlaşılmalıdır. Sonuç olarak İbnü'l-Arabî, diğer haberî sıfatlarda olduğu gibi "vech" kavramını da hakikî anlamından ziyade mecazî anlamda yorumlamaktadır. Aynı şekilde haberî sıfatlardan olan ayn sıfatını ele alan

¹⁸ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi u's-sahîh* (Kahire, 1955), Birr 115.

¹⁹ İbn Arabî, *Reddü'l-müteşâbih ile'l-muhkem mine'l-âyâtî'l-Kur'âniyye ve'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, 128-130; Osman Bodur, "Müteşâbihlerin Muhkemlere İrcâ Edilerek Anlaşılması Meselesi: Muhyiddin İbnü'l-Arabî Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/44 (2016), 1341.

²⁰ Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrût: Dâru İhyâit'-Turâs el-Arabî, ts.), 2/719.

²¹ el-Kasas, 28/88.

²² Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef* (Beyrût: el-Meclisü'l-ilmî, ts.), 5/156.

²³ el-Bakara, 2/115.

²⁴ el-İnsan, 76/9.

²⁵ el-Leyl, 92/20.

²⁶ İbn Arabî, *Reddü'l-müteşâbih ile'l-muhkem mine'l-âyâtî'l-Kur'âniyye ve'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, 130.

İbnü'l-Arabî, göz ve kulak gibi azaları Allah'a nispet etmenin yanlış olduğunu belirtir. Ona göre Allah, insanlara ait olan organlardan münezzehtir. Bu nedenle, Kur'an'da yüce Allah'a izafe edilen ayn vb. organların, mecazî bir anlamda yorumlanması gerektiğini savunur. İbnü'l-Arabî, "*Rabbînin hükmüne sabret. Çünkü sen gözlerimizin önündesin*"²⁷ ve "*Gemi, inkâr edilen kimseye (Nuh'a) bir mükâfat olarak gözetimimiz altında yüzüyordu.*"²⁸ gibi âyetlerde geçen "ayn" (göz) kelimesini hakikî anlamında değil, Allah'ın, insanlara nazar ettiği âyetleri bağlamında yorumlar. Bu âyetler sayesinde yüce Allah ve insanoğlu arasındaki nazar ve iletişim gerçekleşmiş olur. "*Nitekim âyetlerimiz kendilerine gerçeği gösterecek biçimde gelince, 'Bu apaçık bir sihirdir' dediler.*"²⁹ ve "*Rabbînin hükmüne sabret. Çünkü sen gözlerimizin önündesin, kalktığında Rabbini hamd ile tespih et.*"³⁰ meâlindeki âyetleri bu bağlamda ele aldığı da görülmektedir. İbnü'l-Arabî, -kendisini savunmak adına- bu konu üzerinde düşünüldüğünde, kendi yorumunun ne kadar doğru olduğunu farkına varılacağını belirtir. Ona göre, Allah'ın insanlara ait olan organlardan münezzehtir olduğunu anlamak, doğru bir anlayışa ulaşmanın önemli bir adımıdır.³¹

İbnü'l-Arabî'nin yorumladığı sıfatlardan biri de hadiste geçen ayak sıfatıdır. Örneğin bu hadisteki "*Cehennemlikler cehenneme atılacaklar. (Atıldıkça, cehennem:) 'Daha ziyâde var mı?' diyecek. Nihayet (izzet sahibi olan Rabb) ayağını basacak. Bu sefer cehennem: 'Yeter, yeter!' diyecektir.*"³² ayak sıfatını cehennemin imdat dilediği iman nuru şeklinde yorumlar. İbnü'l-Arabî'nin yorumladığı bu hadiste geçen "ayak" sıfatıyla ilgili olarak, genellikle bu ifadenin mecazî bir anlam taşıdığı ve Allah'a nispet edilen bir organ değil, iman nuru gibi manevî bir kavramı temsil ettiği kabul edilir. İbnü'l-Arabî'ye göre, iman nuru, dünyada insanın günahlarını ve küfrü örten, ahirette ise cehennem ateşini söndürebilen bir kuvvettir. Görüldüğü üzere İbnü'l-Arabî, 'ayak' sıfatının Allah'a değil, müminin iman nuruna nispet edilmesi gerektiğini savunur ve bu görüşünü bazı hadislerde yer alan ifadelerden hareketle temellendirmeye çalışır. Zira bazı hadislerde, iman nurundan cehennemin ateşini söndüren bir güç olarak bahsedilir. Nitekim İbnü'l-Arabî buna delil olarak "*Cehennem: Ey*

²⁷ et-Tûr 52/48.

²⁸ el-Kamer 54/14.

²⁹ en-Neml 27/13.

³⁰ et-Tûr 52/48.

³¹ İbn Arabî, *Reddü'l-müteşâbih ile'l-muhkem mine'l-âyâtî'l-Kur'âniyye ve'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, 140.

³² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), Tefsir, 282.

*mümin! Çabuk geç ki, nurun ateşimi söndürüyor, diyecek,”*³³ şeklindeki bazı hadisleri ileri sürer. Ancak, bu yorumuyla ilgili doğal olarak sorulabilecek bir soru bulunmaktadır: Eğer “ayak” sıfatı iman nuru gibi manevî bir kavrama atfediliyorsa, neden bu ifade Allah’a nispet edilmiştir? İbnü'l-Arabî ‘ye göre, Allah’a ait olan üstünlük ve izzet bazen peygamberlere ve müminlere de nispet edilebilir. Bu, bazı âyetlerde ve hadislerde görülebilir. Örneğin, “*Hâlbuki asıl üstünlük, ancak Allah’ın, Peygamberinin ve mü’minlerindir.*”³⁴ gibi âyetler bu durumu ifade eder. Benzer şekilde, Hz. Peygamber’in bir hadisinde buyurduğu üzere, Allah Teâlâ, kendisini seven bir kulunu tarif ederken, onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olduğunu ifade etmektedir.³⁵ Bu hadis, Allah’ın kuluna ait bazı uzuvları kendi zâtına nispet ettiğini gösteren önemli bir örnektir. İbnü'l-Arabî de bu tür ifadelerden hareketle, ‘ayak’ sıfatının doğrudan Allah’a değil, kulun iman nuruyla ilişkili olarak yorumlanması gerektiğini savunur ve bu yaklaşımıyla kendi yorumunu temellendirmeye çalışır.³⁶

Yed “el” sıfatına değinen İbnü'l-Arabî’nin, diğer sıfatlarda olduğu gibi bu kavramda da Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38) ve Âmidî (ö. 631/1233) gibi³⁷ Eş’arî âlimlerin metodunu takip ederek yoruma gittiği görülmektedir. Nitekim yüce Allah’a izafe edilen yed kavramını O’nun güç ve kuvvetinden meydana gelen fazilet ve adalet anlamında değerlendirdiği bilinmektedir. Örneğin, “*Allah, ‘Ey İblis! Ellerimle yarattığıma saygı ile eğilmekten seni ne alıkoydu? Büyüklük mü tasladın, yoksa üstünlerden mi oldun?’ dedi.*”³⁸ Ve “*Görmediler mi ki, biz onlar için, ellerimizin (kudretimizin) eseri olan hayvanlar yarattık da onlar bu hayvanlara sahip oluyorlar.*”³⁹ Bu âyetleri kudret ve güç anlamında yorumladığını görüyoruz. Ayrıca İbnü'l-Arabî, Kur’ân’daki ‘el’ kavramının bizim bildiğimiz maddî ve organik bir uzuv anlamında olmadığını ifade eder. Zira eğer burada kastedilen, fiziksel anlamda bir ‘el’ olsaydı, yaratılmışlar arasında en güzel surette yaratılan Hz. Peygamber’in iki ele sahip olması dolayısıyla bu durumun ona daha uygun düşeceğini belirtir.

³³ Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *Mu’cemü'l-Kebîr*, ed. Hamdi b. Ahmed es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 22.

³⁴ el-Münâfikûn 63/8.

³⁵ Buhârî, *el-Câmi u’s-sahîh*, Rikak 38.

³⁶ İbn Arabî, *Reddû'l-müteşâbih ile'l-muhkem mine'l-âyâtî'l-Kur’âniyye ve'l-ehâdîsî'n-nebeviyye*.

³⁷ Abdülkâhir b. Muhammed Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn* (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2002), 111; Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Sâlim Seyfuddîn el-Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn* (Beyrût, 2003), 1/359.

³⁸ Sâd 38/75.

³⁹ Yâsîn 36/71.

Oysa Yüce Allah, Kur'ân'da 'iki el' anlamına gelen bir ifade yerine, çokluk bildiren 'eydinâ' (ellerimiz) kelimesini kullanmıştır. Bu da İbnü'l-Arabî'ye göre, ilahî kudretin ve tasarrufun organla sınırlı bir varlığa nispet edilemeyeceğini ortaya koymaktadır.⁴⁰ Parmaklara dair farklı hadisleri de ele alan İbnü'l-Arabî, bu ifadelerin fiziksel anlamda parmaklara işaret etmesinin mümkün olmadığını savunur. Zira ona göre, göklerin ve yerin insanın sahip olduğu maddî parmaklarla tutulması aklen ve fiziken imkânsızdır. İbnü'l-Arabî'nin, parmakları da "ellere" verdiği anlam bağlamında ele aldığı söylenebilir. Yani ona göre, hadislerde Allah'a nispet edilen parmakların müşebbihe fırkasının düşündüğü gibi organ olması mümkün değildir.⁴¹ Zira cismani bir parmağın gökleri, dağları ve yeri tutması mümkün değildir. Bu yüzden, hadislerde zikredilen "parmaklar", Allah'ın kudretiyle mülkü üzerinde tasarruf ettiği şekilde anlaşılmalıdır.⁴²

İbn Teymiyye, bu tür mecazî yorumların (te'vil) hem metnin zahirine aykırı olduğunu hem de ilahî sıfatların mahiyetini değiştirdiğini düşünür; dolayısıyla bu yaklaşımın neden hatalı olduğunu çeşitli gerekçelerle temellendirir. Bu bağlamda diğer sıfatları olduğu gibi kabul eden İbn Teymiyye, el sıfatını da zâhirî anlamıyla kabul etmektedir. Zira ona göre, Allah'ın kendine özgü ve celâline uygun olan elleri mevcuttur. Ashâbü'l-Hadîs gibi düşünen İbn Teymiyye'ye göre, Allah'a atfedilen el, kesinlikle yaratılmışların ellerine benzememekte ve O'nun elleri herhangi bir organ niteliği taşımamaktadır. İbn Teymiyye, Allah'a isnat edilen "yed" sıfatının "kudret, yaratma, nimet" gibi anlamlarda yorumlanmasını yanlış ve âyetleri tahrif olarak değerlendirir.⁴³ Bu tür te'villerin yanlış olmasının nedenlerini ise şu şekilde sıralar:

321

Birincisi, İbn Teymiyye'ye göre, "yed" kelimesinin tesniye (ikili) formu olan "yedeyn" ifadesi nimet ya da kudret anlamında olamaz. Tekil bir kelimenin ikili formda veya ikili bir kelimenin tekil formda kullanılması dil açısından yanlıştır. Çünkü bu terimler, sayı belirten ve kendilerine özgü anlamları olan sözcüklerdir. Örneğin, "Benim yanımda bir adam vardır" denildiğinde iki adamın kastedilmesi dil kuralları yönünden imkân dâhilinde

⁴⁰ İbn Arabî, *Reddü'l-müteşâbih ile'l-muhkem mine'l-âyâtî'l-Kur'âniyye ve'l-ehâdîsî'n-nebeviyye*, 146.

⁴¹ Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1990), 1/188.

⁴² İbn Arabî, *Reddü'l-müteşâbih ile'l-muhkem mine'l-âyâtî'l-Kur'âniyye ve'l-ehâdîsî'n-nebeviyye*, 148-150.

⁴³ İbn Teymiyye, *Kitabü'l-Esmâi ve's-sıfât*, 2/76.

değildir. Bu bağlamda, Yüce Allah'ın “Allah'ın iki eli de açıktır”⁴⁴ ifadesinde kudretin düşünülmesi mümkün değildir. Zira kudret, tekil bir sıfattır ve ikil bir ifade ile tekil bir şeyin anlatılması dil açısından doğru değildir.

İkincisi, İbn Teymiyye'ye göre, “yed” sıfatını yorumlamayı veya bu sözcüğün manasını hakikî anlamından uzaklaştırarak mecazî bir mana vermeyi gerektiren bir durum söz konusu değildir. Eğer “el” bir organ olarak kabul ediliyorsa, bu Yüce Allah için mümkün değildir. Ancak, Allah'ın elinin yaratılmışların elleriyle benzer olamayacağı açıktır. Bu nedenle, Allah'ın zâtına uygun diğer niteliklerinin kabul edildiği gibi “yed” sıfatının da aklen ve naklen kabul edilmesi uygundur.⁴⁵ İbn Teymiyye, “yed” sıfatını Allah'a atfederken ne bu sıfatı te'vil ederek nimet, kudret veya yaratma gibi anlamlar yükler ne de “yed” sıfatını yaratılmışların sıfatlarına benzetir. Ona göre, “yed” sıfatı, yüce Allah'ın zâtına uygun bir şekilde kabul edilmelidir.

3. İstivâ Kavramının Tevhid Bağlamındaki Yorumu: İbnü'l-Arabî ve İbn Teymiyye'nin Teolojik Yaklaşımları

Arş ve Hakk'ın ona istivâ etmesi meselesi, teşbih ve tecsîmi çağrıştırmaya potansiyeli sebebiyle İslâm düşünce tarihinde üzerinde en fazla tartışılan konulardan biri olmuştur. Bu bağlamda, ilk dönemlerden itibaren konuya açıklık getirmek amacıyla müstakil eserler kaleme alınmış, meselenin anlaşılması için çeşitli izahlar ortaya konmuştur. Selef âlimleri, “arş” kavramını literal anlamıyla, yani “taht” olarak değerlendirmiş; Kur'ân ve hadislerde yer alan ilgili ifadeleri herhangi bir yoruma tâbi tutmadan kabul etmişlerdir. Buna karşın, daha sonraki dönemlerde kelimacılar tarafından meselenin teviline gidilmiş; “arş”ın maddî bir varlık değil, “mülk”ü, yani ilâhî hâkimiyet ve kudret alanını temsil ettiği ileri sürülmüştür. Bu doğrultuda, Sünnî kelimacıların çoğunluğu, arş kavramının hem taht hem de mülk anlamlarını kapsadığını kabul etmiştir. Tasavvuf düşüncesinin önemli isimlerinden Muhyiddîn İbnü'l-Arabî de bu iki anlamı uzlaştırmaya bir yaklaşıma sahiptir. O, arş ve istivâyâ dair âyet ve hadisleri, zahirî teşbihten uzaklaştırarak tehzîh çerçevesinde anlamlandırmaya çalışmış; ancak teşbih unsurlarını tamamen dışlamamıştır. Aksine, bu tür ifadelerin Kur'ân ve sünnet bağlamında ve tehzîhe en yakın biçimde anlaşılması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca İbnü'l-Arabî, arş kavramını farklı yönleriyle ele alarak,

⁴⁴ el-Maide, 5/64.

⁴⁵ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 6/365; Abdulmuttalip Arpa, “Kur'an'da Mecâz Tartışmaları ve İbn Teymiyye (728/1327)'nin Mesele'ye Yaklaşımı”, *Akademik Araştırmalar Dergisi* 12/44 (2010), 191,192.

çok katmanlı ve zengin bir arş tasavvuru ortaya koymuştur.⁴⁶ Örneğin âyetle, “*Rahman Arşa istivâ etti*”⁴⁷ şeklinde geçen “istivâ” sözcüğünün “istikrar”, “kasd” ve “istilâ” gibi çeşitli anlamlara sahip olduğunu belirtir. Ancak İbnü’l-Arabî, “istikrar” manasının cisimlere has olduğunu ve yüce Allah söz konusu olduğunda “isitilâ” yani “hükmetmek” manasına geleceğini belirtir. Dilelerin “istikrar”ın, “istivâ”nın yakın; “istilâ”nın ise uzak anlamı olduğunu söylemelerine aldırış etmez, bunun yerine dilin sahipleri olan Arapların kullanımını dikkate alır. Ayrıca, “*Bişr Irak’ı kılıç kullanmaksızın ve kan akıtmaksızın istivâ etti.*” beytini örnek göstererek, “istivâ”nın “istila” manasında kullanıldığına vurgu yapar. İbnü’l-Arabî, âyeti bu ninvalde yorumlamanın te’vil değil, kelimenin gerçek manalarından en uygun olanını, yani Arapların bu bağlamda kullanmayı tercih ettikleri anlamı seçmek olduğunu savunur.⁴⁸ Kur’ân-ı Kerîm’de “istivâ”, Hak Teâlâ hakkında iki farklı bağlamda kullanılmıştır. Bunlardan ilki, “istivâ ile’s-semâ”⁴⁹ (semâya yöneldi) ifadesidir ki burada yönelme ve yönlendirme anlamı öne çıkmaktadır. Diğeri ise “istivâ ale’l-arş”⁵⁰ (arşa istivâ etti) ifadesidir ki burada da hâkimiyet, tasarruf ve sahiplenme anlamları söz konusudur. İbnü’l-Arabî, bu gibi teşbih ihtimali taşıyan ifadeleri yorumlarken, lafzın zâhirine bağlı kalmaktan ziyade, söz konusu ifadenin taşıdığı anlamın ruhuna yönelmek ve bu ifadeden ne tür bir mânevî fayda sağlanabileceğine bakarak onu tenzih çerçevesinde anlamak gerektiğini vurgular.⁵¹ Ancak onun bu yaklaşımı, Selefi geleneğin salt tenzih esasına dayalı tavrıyla aynı kategoride değerlendirilemez. Zira İbnü’l-Arabî’ye göre, sadece aklî tenzih yaklaşımı, Hak Teâlâ’yı sınırlandırma tehlikesi taşır; aynı şekilde, salt teşbih de vehmî bir yaklaşım olup yine İlâhî Zât’ı kayıt altına alma riskini barındırır. Bu sebeple İbnü’l-Arabî, sûfilerin keşfe dayalı marifetini esas alarak “teşbihte tenzih, tenzihde teşbih” ilkesini benimsemiştir.⁵²

İbn Teymiyye’ye göre, “istivâ” sıfatı, Allah’ın zâtıyla yaratıklar arasında mevcut olmayıp, insanların bilemeyeceği bir şekilde göklerin ötesine

⁴⁶ İbnü’l-Arabî, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, 1/45; Veysel Kasar, “Kur’an’da Müteşabihat’tan ‘İstivâ’ Kavramı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1997), 201-210; Veysel Akkaya, “Muhyiddin İbnü’l-Arabî’de Arş Tasavvuru ve İstivâ Meselesi”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 33 (2015), 380.

⁴⁷ Tâhâ 20/5.

⁴⁸ İbnü’l-Arabî, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, 2/116; Karadaş, “Kelâmcıların İbn Arabî Düşüncesine Etkisi”, 90.

⁴⁹ el-Bakara, 2/29.

⁵⁰ el-A’râf, 7/54.

⁵¹ İbnü’l-Arabî, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, 1/99.

⁵² Akkaya, “Muhyiddin İbnü’l-Arabî’de Arş Tasavvuru ve İstivâ Meselesi”, 388.

ve arşın üzerine yükselmesini ve orada bulunmasını ifade eden bir sıfattır. Bu durum, Allah'ın mahlûklara benzemesini gerektirmez. Çünkü Allah'ın arş üzerinde bulunması, yaratılmış bir varlığın belirli bir mekânda yer alması gibi değildir. Bu anlamda, Allah'ın arş üzerinde bulunması, O'nun yaratılmış varlıklar gibi bir mekânda yer almasını ya da arşa temas etmesini gerektirmez. Aksine, bu durum, Allah'ın herhangi bir mekânla sınırlanamayacağını ve O'na ait sıfatların mahlûkata benzetilemeyeceğini vurgular. İbn Teymiyye, "istivâ" teriminin anlamı hakkında selef âlimlerinden ve kelâmcılardan çeşitli nakillerde bulunur. Ona göre, "istivâ"ya "oturmak, yerleşmek, yönelmek, yaratmak, hâkimiyet altına almak, istilâ etmek" gibi manaların verilmesi yanlıştır. İbn Teymiyye, bu terimin, Allah'ın zâtına ve celâline uygun bir şekilde anlaşılması gerektiğini vurgular ve bu tür te'villerin doğru olmadığını belirtir. Kur'ân ve Arap dilinde "istivâ" teriminin doğru kullanımı, genellikle "yükseldi" anlamında kullanılır. İbn Teymiyye, bu terimin anlamını belirlerken, dil ve metin bağlamında "yükselmek" manasında olduğunu ve bu anlamın yüce Allah'ın zâtına uygun bir şekilde anlaşılması gerektiğini belirtir. Bu, Allah'ın yaratıklarla benzer bir şekilde bir mekânda fiziksel olarak bulunmasını ifade etmez; aksine, Allah'ın yüceliğine ve celâline münasip bir mana taşıdığını vurgular.⁵³

İbn Teymiyye'ye göre, "istivâ" teriminin yüce Allah'ın zâtıyla arşın üzerinde bulunmasını ifade ettiğine dair Kur'ân ve hadislerde birçok delil bulunmaktadır. İbn Teymiyye, "istivâ"yı "istilâ" şeklinde yorumlamanın ya da "istivâ"ya "hâkimiyet altına almak" gibi anlamlar yüklemenin birçok açıdan yanlış olduğunu maddeler halinde sıralamaktadır.

Bu maddelerden birincisi, sahâbe ve tâbiînden hiçbiri "istivâ"yı "istilâ" olarak tefsir etmemiştir. Bu tür bir tefsiri ilk olarak Cehmiyye ve bazı Mu'tezile kelâmcıları yapmıştır.

İkincisi, "istivâ" kelimesinin manası hem dilde hem de Kur'ân'da bilinmektedir. Mâlik b. Enes'e, "O Rahman arşa istivâ etti"⁵⁴ âyeti hakkında sorulduğunda, "İstiva bilinen bir şeydir. Ancak keyfiyeti meçhuldür. Ona iman etmek vaciptir; hakkında soru sormak ise bid'attir"⁵⁵ şeklinde cevap vermiştir. Bu, "istivâ"nın anlamının bilindiğini ve keyfiyetinin ise bilinmediğini gösterir.

⁵³ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 5/393; Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Tefsîr-u Sureti'l-İhlâs (İhlâs ve Tevhid)*, çev. Abdi Keskinsoy (İstanbul: Pınar Yayınları, 2001), 214-219; İbn Teymiyye, *Kitabü'l-Esmâi ve's-sıfât*, 2/21-22.

⁵⁴ Tâhâ, 20/5.

⁵⁵ Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, 113; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/73.

Üçüncüsü, eğer “istivâ”ya kudret veya hâkimiyet kurmak gibi manalar verilirse, bu durumda sadece arşa nispet edilmesinin bir manası kalmaz, “istiva”nın tüm yaratılmışlar için kullanılması gerekirdi. Örneğin, “göğe istivâ etti”, “denizlere istivâ etti”, “havaya istivâ etti” gibi ifadeler de bu takdirde caiz olurdu. Ancak, müminler “Arş’a istivâ etti” demenin caiz olduğunu kabul etmiş, diğer yaratılmışlar için ise bu tür ifadelerin caiz olmadığı konusunda ittifak etmişlerdir. Çünkü âyetlerde “istivâ” yalnızca arşa nispet edilmiştir.⁵⁶

Dördüncüsü, Arap dilinde “istivâ” teriminin “istilâ” anlamına geldiği konusunda kesin bir delil bulunmamaktadır. Bu konuda getirilen örneklerden biri, “*Bişr, Irak’a istivâ etti. Kılıcsız ve dökülen kan olmadan.*” şeklindeki bir beyit olup, bunun Araplara ait olduğuna dair güvenilir bir nakil mevcut değildir. Çoğu dilci bu beytin uydurma olduğunu belirtmiştir. Ancak bir kısım lügatçılar, “istivâ” teriminin, belli bir süre aciz kaldıktan sonra galip gelen bir kişi hakkında “istilâ” manasında kullanılabileceğini söylemişlerdir. Fakat yüce Allah, aciz kalmaktan münezzeh olduğu için “istivâ”nın bu anlamda kullanılması doğru değildir. Bu nedenle, “istivâ”nın “istilâ” anlamında kullanılması doğru görülmemektedir.⁵⁷ Nihayetinde İbn Teymiyye’ye göre, “istivâ”ya “oturmak” veya “yerleşmek” gibi manalar verilmesi teşbih anlamına gelir ve bu Allah’ın sıfatlarını yaratılmışların niteliklerine benzetmek anlamına gelir. Öte yandan, “hakim olmak, kudret, yaratmaya yönelmek” vb. manalar verilmesi, yüce Allah’ın acizliğine veya kanıtların çelişmesine yol açabilir. Bu nedenle, “istivâ” terimine verilebilecek en doğru anlam “yükselmek”tir. Bu anlam verildiğinde, söz konusu âyetler Allah’ın ulûhiyyetine uygun bir şekilde tefsir edilebilir.

Sonuç

Çalışmada, İbnü’l-Arabî ve İbn Teymiyye’nin Allah’a nispet edilen haberî sıfatlar hakkındaki yaklaşımları incelenmiştir. Her iki düşünürün bu sıfatların anlaşılmasına yönelik perspektifleri, İslâm düşüncesinde önemli bir tartışma alanı yaratmaktadır. İbnü’l-Arabî, haberî sıfatlar konusunda genel olarak Eş’arîler gibi bir yorum yapmış, ancak bazı durumlarda onlardan farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Ona göre, sıfatlar, Allah’ın mutlak birliğini ve kudretini ifade eden semboller olarak kabul edilmelidir ve doğrudan zâhirî anlamlarıyla anlaşılması uygun değildir. İbnü’l-Arabî, haberî sıfatların doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için onların te’vil edilmesi gerektiğini savunur.

⁵⁶ İbn Teymiyye, *Kitabü’l-Esmâi ve’s-sıfât*, 2/75.

⁵⁷ İbn Teymiyye, *Mecmû’u’l-fetâvâ*, 5/144.

İbnü'l-Arabî, hadislerde ve Kur'ân'da yer alan sûret, vech, ayn ve yed gibi sıfatların hakikî anlamlarıyla değil, te'vil yoluyla yorumlamayı tercih eder. Diğer taraftan İbn Teymiyye, haberî sıfatların te'vil edilmesinin, metinlerin anlamlarını bozan bir tahrif olacağını savunur. Onun yaklaşımına göre, bu sıfatlar, sadece lafzî anlamlarıyla kabul edilmeli ve mahlukâta ait herhangi bir benzerlikten uzak tutulmalıdır. Bu iki görüş arasındaki fark, özellikle te'vilin kabul edilip edilmemesi ve sıfatların anlamlarının sınırlarının ne olacağı konusunda derinlemesine bir tartışma yaratmaktadır. Her iki düşünürün de İslâm'ın temel öğretilerine saygı gösterdiği, ancak bu öğretilerin yorumlanması konusunda farklı bakış açıları sundukları görülmektedir. İbnü'l-Arabî'nin daha esnek ve sembolik bir yorumu, sıfatların daha kişisel ve soyut bir şekilde anlaşılmasını önerirken, İbn Teymiyye'nin metin merkezli katı yaklaşımı, sıfatların şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde kabul edilmesini savunur.

İbn Teymiyye, Allah'a nispet edilen isim ve sıfatların, bizzat Allah'ın kendisini tanıttığı ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) O'nu vasıflandırdığı şekliyle kabul edilmesi gerektiğini savunur. Bu görüş, İbn Teymiyye'nin, sıfatları zâhirî anlamlarıyla kabul eden selefi bir yaklaşımı benimsemesinin bir göstergesidir. İbn Teymiyye'ye göre, Kur'ân ve sahih hadislerde geçen Allah'a ait sıfatlar ve fiillerin hiçbir te'vil ve mecaz yorumu yapılmaksızın, sadece zâhirî anlamlarıyla anlaşılması gerekmektedir. İbn Teymiyye, bu sıfatların tahrif edilmeden ve te'vil edilmeden kabul edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu sıfatların te'vil edilmesi durumunda, naslar tahrif edilmiş olur. İbn Teymiyye'nin metodolojik yaklaşımına göre, Allah'ın sıfatları, yaratıkların sıfatlarıyla karşılaştırılmaz. O, Allah'ın sıfatlarının tamamen farklı ve yaratıkların sıfatlarından münezzehe olduğunu belirtir. Ayrıca, Allah'ın sıfatları, insanın algılayabileceği maddi varlıkların nitelikleri gibi anlaşılmalıdır. Bu yaklaşım, insan zihninin Allah hakkında hatalı inançlara ve yanlış sonuçlara ulaşmasını engellemeye yönelik bir uyarıdır.

Sonuç olarak, çalışmanın özgünlüğü yalnızca İbnü'l-Arabî ve İbn Teymiyye'nin haberî sıfatlara ilişkin görüşlerinin sunulmasıyla sınırlı değildir. Bu iki önemli düşünürün tevhid ekseninde, özellikle "organlara nispet edilen sıfatlar" (yed, vech, ayn vb.) bağlamında karşılaştırmalı olarak analiz edilmesi, bugüne kadar çoğunlukla ayrı ayrı ele alınan bu yaklaşımların doğrudan karşılaştırılmasını sağlamaktadır. Bu karşılaştırma, hem düşünce gelenekleri arasındaki metodolojik farkları görünür kılmakta hem de bu farkların temelinde yatan ontolojik, epistemolojik ve hermenötik yaklaşımların açığa çıkarılmasına olanak tanımaktadır. Ayrıca, çalışmada bu iki düşünürün haberî sıfatlara yönelik tutumlarının sadece klasik dönemde

değil, günümüz İslam düşüncesinde de karşılık bulan selefi-tasavvufi çizgiye dair tartışmalarla nasıl ilişkilendirilebileceğine dair bir zemin sunulmuştur. Bu bağlamda yapılan analiz, konunun çağdaş yansımalarına ve teolojik tartışmalara katkı sunabilecek niteliktedir.

Kaynakça

- Abdurrahman b. Salih. *Mevkifu İbn Teymiyye mine'l- Aşâire*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1995.
- Akkaya, Veysel. "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Arş Tasavvuru ve İstivâ Meselesi". *The Journal of Academic Social Science Studies* 33 (2015), 378-392.
- Âmidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Sâlim Seyfuddîn. *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*. Beyrut, 2003.
- Arpa, Abdulmuttalip. "Kur'an'da Mecâz Tartışmaları ve İbn Teymiyye (728/1327)'nin Mesele'ye Yaklaşımı". *Akademik Araştırmalar Dergisi* 12/44 (2010), 181-202.
- Aydın, Ömer. "Haberî Sıfatları Anlama Yolları". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 1 (16 Nisan 2012), 133.
- Bağdâdî, Abdulkâhir b. Muhammed. *Usûlu'd-Din*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002.
- Biçer, Mehmet Ali. *İbn Teymiyye'nin Uluhiyyet Anlayışı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2011.
- Bodur, Osman. "Müteşâbihlerin Muhkemlere İrcâ Edilerek Anlaşılması Meselesi: Muhyiddin İbnü'l-Arabî Örneği". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* IX/44 (2016), 1338-1346. Doi: <https://doi.org/10.32950/rteuifd.1093264>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi u's-sahîh*. nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr. c. 8: b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İmam İbn Teymiyye*. çev. Nusreddin Boelli- Vecdi Akyüz- Adil Bebek- Mehmet Erdoğan- Veli Kayhan. İstanbul: İslamoğlu Yayıncılık, 1988.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen. *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfü'l-Musallîn*. çev. Mehmet Dalkılıç- Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005.
- İbn Arabî, Muhyiddin. *Kitâbu ankâu müğrib*. Kahire: Mektebetü Muhammed Ali, ts.
- İbn Arabî, Muhyiddin. *Reddü'l-müteşâbih ile'l-muhkem mine'l-âyâtü'l-Kur'âniyye ve'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*. Kahire: Alemü'l-Fikr. 1977.

- İbnü'l-'Arabî, Ebû Bekir Muhyiddîn Muhammed b. Ali. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- İbnü'l-'Arabî, Muhyiddin. *Reddû me'âni'l-âyâtî'l-müteşâbihât ilâ me'âni'l-âyâtî'l-muhkemât*. Beyrut: Nadi Kütübü'l-'Arabiyye, 1911.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs el-'Arabî, ts.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 2005.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-'Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Der'u't-Tearudi'l-Akl ve'n-Nakl*. Riyad, 1979.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-'Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Kitabü'l-Esmâi ve's-sifât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-'Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Tefsîr-u Sureti'l-İhlâs (İhlâs ve Tevhid)*. çev. Abdi Keskinsoy. İstanbul: Pınar Yayınları, 2001.
- Karadaş, Çağfer. "Kelâmcıların İbn Arabî Düşüncesine Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI/2 (2002), 87-96.
- Karadaş, Çağfer. "Muhyiddîn İbn Arabî'nin İtikâdî". *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* İbnü'l-'Arabî Özel Sayısı/21 (2008), 67-94.
- Kasar, Veysel. "Kur'an'da Müteşabihat'tan 'İstivâ' Kavramı". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1997), 201-227.
- Kâsimî, Cemâluddîn. *Tarihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1979.
- Kılıç, Mahmud Erol. "İbnü'l-'Arabî, Muhyiddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/493-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kubat, Mehmet. "İbn Teymiyye'nin İbn Arabî Eleştirisi". *Birey ve Toplum (dergi)* IX/2 (2019), 223-270. doi.org/10.20493/birtop.601427
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi u's-sahîh*. Kahire, 1955.
- Özler, Mevlüt. *İslâm Düşüncesinde Tevhid*. İstanbul: Nun Yayınları, 1995.
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, ts.

- Sancar, Faruk. "Bağnaz Bir Selefi Mi Endişeli Bir Entelektüel Mi? (İbn Teymiyye'nin Eleştirel Ve Reaksiyoner Karakteri Hakkında)". *Dini Araştırmalar* 18/46 (15-06-2015) (15 Haziran 2015), 97-125. <https://doi.org/10.15745/da.85975>
- Sarıkaya, Berat. *İslâm Düşüncesinde Tevhid – İbn Teymiyye Örneği* –. İstanbul: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1990.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. *Mu'cemü'l-Kebîr*. ed. Hamdi b. Ahmed es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1994.
- Uludağ, Süleyman. *İbn Teymiyye", İbn Teymiyye Külliyyatı'nın Girişi*. İstanbul: Tevhit Yayınları, 1986.